

УДК 009:168.522

МІСЬКИЙ ТЕКСТ: СИМВОЛІЧНЕ І НАРАТИВНЕ*Афанасьєв Олександр, Васіленко Ірина*

Бачення міста як тексту має на меті осмислення його цілісності та упорядкованості. Міський текст включає безліч символів. У міській символіці доцільно розрізняти культурно-історичний і ідеологічний різновиди. В ідеологічній символіці визначальне значення має явний або прихований наратив, за яким стоїть метанаратив, який задає відповідне прочитання міського тексту, але викликає неоднозначні асоціації, суперечливі емоційні реакції.

Ключові слова: урбаністика, міський текст, культурно-історичний символ, ідеологічний символ, наратив, метанаратив.

Урбаністика являє собою величезне дослідне поле, де перетнулися інтереси історії, культурології, естетики і цілого ряду областей філософського знання. Єдності методології, тематики, підходів і позицій в дослідженнях немає завдяки багатоаспектності феномена, іменованого містом. Вірно зазначила Я. Верменич: «Становлення і розвиток міст у концентрованому вигляді відобразили формування цивілізаційних основ ціннісно-світотглядного і нормативно-регулятивного аспектів соціальної взаємодії. Тому місто — це не лише упорядкована система розселення і виробничий комплекс. Це також особливий спосіб життя — із специфічними засобами підтримання і відтворення притаманних йому цінностей і стереотипів, традицій поведінки» [Верменич, 2011].

Серед багатопланових досліджень міста істотне місце займає текстуальне прочитання міста. Подання міста у вигляді тексту є спробою осмислити його як цілісний простір, в якому імена і символи покликані підкреслити і «освятити» його впорядкованість.

Мабуть, місто неможливо уявити як єдиний цілісний текст. Місто — це безліч пов'язаних і не пов'язаних між собою текстів. Багато з них сформульовані явно. Міський текст — це те, «що місто говорить само про себе — неофіційно, неголосно, не заради якихось амбіцій, а просто в силу того, що місто і люди міста вважали природним висловити в слові свої думки і почуття, свою пам'ять і бажання, свої потреби і свої оцінки» [Топоров, 1995]. Але багато міських текстів в структурі міста присутні в неявному вигляді і їх треба буде ще виявити і прочитати, часом навіть заново: «архітектурні споруди, міські обряди і церемонії, самий план міста, найменування вулиць і тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, постійно заново генеруючи тексти історичного минулого» [Лотман, 1992].

Міський текст включає величезну кількість символів, інтерпретація яких задає те чи інше прочитання міського тексту через відповідні наративи. Аналіз зв'язку міської символіки і наративів є метою даної статті.

Різноманітність міських текстів обумовлена безліччю компонентів, включених в поняття «місто»: самі мешканці міста від пересічних громадян до

знаменитостей, історичні пам'ятки, міська топоніміка, міські легенди, міфи, міський фольклор і навіть особливий специфічний міський говір, розташування міста в просторі і в часі, міська економіка і інфраструктура, транспортна система, розважальні установи, архітектура, райони і мікрорайони (локуси), міська влада і її політика та ін. Причому це різноманіття змінюється в часі, утворюючи багатопланову історію міста, або, точніше, безліч його історій.

Виникнення і розвиток міст часто трактують як боротьбу порядку і хаосу, як прагнення до реалізації впорядкованості, до перемоги розуму і порядку над хаосом через всілякі колізії природного і соціального, аполонівського і діонісійського, природності і штучності [Степанова, 2015]. Дійсно, здавна місто здавалося більш впорядкованим, міське життя на перший погляд, менше залежить від природних стихій і соціальних потрясінь, людина там більш захищена, ніж поза містом, наприклад, фортечними стінами. Однак, штучна впорядкованість міста, в усі часи була, по-перше, досить крихкою, а по-друге, містила і навіть породжувала чимало неконтрольованих феноменів, що уособлювали новий хаос.

У цивілізованих країнах міська влада разом з архітекторами і іншими фахівцями покликана створити таке розташування будинків, установ, транспортних потоків та іншої інфраструктури, щоб зробити життя мешканців максимально впорядкованим і зручним. У таких випадках місто дійсно є чіткий і добре відрегульований простір, і його можна читати як єдиний текст, в якому відносно легко простежується розумність і цілісність. Але справа в тому, що далеко не весь міський простір контролюється міською владою, наприклад, злочинність. А в сучасних умовах глобалізація накладає свій відбиток і на міське життя, детермінуючи всілякі колізії та протиріччя. Те, що відбувається в місті, — зазначає французький дослідник міста Мішель де Серто, — залежить від діяльності великих корпорацій, всесвітньої торгівлі і масштабних задумів, а не від волі міської влади, спрямованої на добробут міста. Текст сучасного міста — це швидше «інструкція щодо застосування», що дозволяє поставити життя в місті під контроль машин, а машини — під контроль все більш витонченого технічного розуму, що забезпечує уявну злагодженість, впорядкованість, чіткість, цілісність міського життя, хоча повсякденна практика міських жителів видозмінює нав'язану їм упорядкованість. Звідси виникає, як мінімум, два прочитання міста: офіційно-стратегічне, де місто представлено як абстрактне ціле, і неофіційно-тактичне, де місто називається і читається по-іншому [Серто, 2013]. Тут місто набуває нових рис, нових символів і наративів.

Дійсно, жителі такого міста не ставлять перед собою цілей, які могли б порушити стратегічну чіткість. По-перше, уряд не дозволить, по-друге це було б нерозумно, це порушило б впорядкованість і внесло б хаос в міське життя. Саме тому щодо довільних забудов, ринків або парковках не може бути й мови. Навіть злочинність намагається вписатися в міський порядок, а прояви громадянських свобод у вигляді демонстрацій і всіляких акцій, від схвальних до протестних, влада намагається направити в таке русло, яке не порушувало б відрегульоване життя.

В цьому плані стратегічна (за термінологією Серто) життя Одеси не цілком відповідає цивілізованому ідеалу. Міський простір далекий від цілісності, розумності і впорядкованості. І справа не тільки в довільних парковках в силу

відсутності їх належної кількості, що неймовірно хаотизують міське життя, або довільних і напів довільних забудовах. Біда в тому, що навіть в регульованих будівельних, транспортних або інфраструктурних рішеннях мало цілісності і сенсу. Приклади можна множити до нескінченності. В районі відносно невеликої Тираспольської площі розташовується шість аптек (!?), а на Тираспольській вулиці, яка після реконструкції стала шестисмуговою, працює практично дві смуги, інші перетворилися на подоби парківок. Не відрізняється хорошою продуманістю й забудова Одеси. Величезні будівлі часто виростають в найнесподіваніших місцях, порушуючи далеко не тільки естетичні принципи і збільшуючи хаос. Об'єкти, що представляють собою культурно-історичну цінність, часто, як мінімум, випадають із загальної цілісності, якщо не страждають в буквальному сенсі. В цьому відношенні одеситам належить не тільки читати міський текст через повсякденне життя, але і писати його стратегію, або як мінімум контролювати її написання.

Смислова цілісність міста організовується не тільки в просторі, але і в часі. Як і просторові, часові зміни неминучі, хоча, можливо, вони не такі помітні. Скажімо, імена міст, вулиць, площ, архітектурних і скульптурних споруд пов'язують простір і час, утворюючи міську символіку, покликану впорядкувати міське життя, але сама система цих імен і символів позбавлена продуманості, впорядкованості, в ній переплетені історичні, культурні, ідеологічні, політичні, естетичні і просто випадкові імена. Багато з них викликають неоднозначні асоціації, суперечливі емоційні реакції, особливо при повсякденному, особистісному прочитанні.

Деяким іменам не просто дати інтерпретацію без знання авторського задуму. Прикладом може служити назва магазину на вулиці Канатній – «Універсамь». Дивно поєднання букви «і» в середині слова, що відрізняє українську мову від російської, і твердого знака "ь", що відрізняє російську мову від української. Можливо це відсилання до іронічного опису Віктором Шкловським в «Сентиментальній подорожі» боротьби петлюрівців з твердим знаком [9] або відсилання до критики в 90-х роках минулого століття «більшовицької і сатанинської» орфографії, що скасувала твердий знак в кінці слова [Пахомов, 2019], можливо – ностальгія за недавньою радянською «єдністю братніх народів», можливо просто одеський «прикол», не виключена і елементарна граматична помилка в умовах нинішнього падіння рівня освіти. У будь-якому випадку цілком ймовірно, що дана вивіска стане пам'яткою Одеси.

Розгорнутої класифікації міських символів не створено. Е. Сепір, наприклад, розрізняв символи як конденсаційні, що мають явно виражену емоційну політичну або релігійну забарвленість, і референціальні, що відрізняються емоційною нейтральністю [Сепір, 1993]. Розрізняти символи на підставі спричиненої ними емоційної реакції вельми продуктивно, але такі реакції істотно залежать від часу появи даного символу і, зрозуміло, його інтерпретації.

Саме по собі ім'я міського об'єкта, скажімо, назва вулиці, має цілком утилітарний сенс: орієнтацію в міському просторі, щоб, наприклад, лист не адресувався «на село дідусеві». У такій якості всі міські імена мають нейтральне ціннісно-емоційне забарвлення і позначають відповідний об'єкт, не більше того. Але проблема в тому, що багато, якщо не всі міські імена є ще й символами, коли їм надається відповідний культурний, історичний, і особливо політичний, ідеологічний

сенс, видається відповідна інтерпретація, конструюється деякий наратив, що має на увазі відповідну метанарацію. Міські символи, можливо, на відміну від багатьох інших, не є «порожній знак», вони мають не просто очевидні предметні денотати, а й відповідну смислову референцію, яка природним чином обмежує різноманіття інтерпретуючих нарацій. Однак і в цьому випадку інтерпретацій більше, ніж одна-єдина, тому назвати якийсь міський символ референціальним, значить мати на увазі одне-єдине його значення: ім'я міського об'єкта. У такій якості міські символи існують для тих людей, які інших інтерпретацій не знають або не надають їм значення. Наприклад, назва вулиці декому ні про що не говорить, крім назви цієї вулиці. Для такого суб'єкта цей міський символ буде референціальним. Можна припустити, що таких людей багато, але їх зазвичай називають некультурними, варварами, і вони не є прикладом для наслідування. Зрозуміло, деякі інтерпретації символів в певних ситуаціях не мають істотного значення, але це не означає, що їх немає в принципі. В цьому плані чистих референціальних символів не існує, вони з'являються лише в деякому відношенні.

Можна розрізнити міські символи за іншої підстави – з вигляду ціннісного забарвлення, покладеного в основу імені або інтерпретації. Тоді корисно розрізнити культурно-історичні та політико-ідеологічні символи. Наприклад, вулиця Грецька буде типовим прикладом культурно-історичного міського символу. І вона ж під ім'ям Карла Лібкнехта буде прикладом ідеологічного символу. І ті, і інші символи мають певну історію, але перші пов'язані з соціально-культурними особливостями даної місцевості, вулиці, району, а другі – з політичними міркуваннями, важливими для керівництва, причому, найчастіше лише в певний проміжок часу, і вони з місцевою історією, як правило, не пов'язані. Якщо греки, які жили колись на Грецькій вулиці, природним чином (саме культурно-історичним) визначили її назву, то Карл Лібкнехт до цієї вулиці не мав ніякого відношення і, напевно, не знав про її існування. Ідеологічна символіка, з одного боку, додає хаосу в міський текст, оскільки з впорядкованістю життя або символіки не має нічого спільного, з іншого боку, провокує схвальні або несхвальні, іронічні або саркастичні інтерпретації в повсякденних практиках.

За радянських часів на розі вулиць Карла Лібкнехта та Карла Маркса знаходився винний підвальчик, якому одесити дали негласне ім'я «Два Карла». Ім'я, на перший погляд, чисто референціальне. Але йому надавалася інтерпретація у вигляді невисловленого глузування над ідеологічними символами, через що було небезпечно вимовляти таке ім'я без оглядки.

Звісно, політико-ідеологічні символи мають право на існування. Більш того, вони повинні бути важливим атрибутом міської символіки, оскільки мають чимале виховне, патріотичне і часом навіть культурне значення. Питання в тому, яка метанараційна ідеологія стоїть за даними символами. Але є ще одне не менш важливе питання: як пов'язані ідеологічні символи з культурно-історичними особливостями міста. Якщо такого зв'язку немає, ідеологічний символ втрачає культурне значення і виглядає чужим, несистемним, нелогічним, що випадає з смислової цілісності, з міського тексту і він обов'язково буде предметом негативних асоціацій, глузливих інтерпретацій та інших способів неприйняття.

Свого часу, задовго до початку боротьби з радянською комуністичною символікою, завдяки одеському меру Едуарду Гурвіцу Одеса перша в Україні позбулася радянської символіки досить простим способом: всім вулицям повернули дореволюційні, історичні імена. Труднощі виникли лише з тими вулицями, які з'явилися за радянських часів, оскільки потрібно було розрізнити радянські ідеологічні та культурно-історичні символи, хоча і отримані за радянських часів. Не завжди це було просто. Наприклад, імена яких воїнів, які відзначилися в боях за Одесу в другій світовій війні, слід увічнити? Якщо маршал Малиновський, ім'я якого носить одна з вулиць міста, одесит, то Олександр Матросов до Одеси не мав відношення. Або як бути з назвою селища Котовського: яке співвідношення історичного та ідеологічного в цьому імені напівбандита, напівреволюціонера, а потім радянського комбрига? Це стосується і провулка Маяковського, в імені якого також переплелися історико-культурні та ідеологічно-комуністичні смисли. Приклади можна продовжувати, але питання має бути вирішене в принципі: що і як слід пам'ятати вічно і щогодини, що відкласти в музеї, а що підлягає забуттю. Іншими словами, як повинна функціонувати історична пам'ять, зафіксована в міській символіці, причому, як офіційна, так і неофіційна, зокрема, як поєднати місцевий соціально-історичний контекст з загальнонародськими і загальнонаціональними ідеалами? В даний час це питання практично віддане на відкуп Українському інституту національної пам'яті, що викликає серйозну заклопотаність. Це при тому, що інститут веде дуже потрібну і в основному плідну роботу з подолання комуністичної ідеології, заповнення білих плям вітчизняної історії тощо. Але проблема в тому, що ідеологічна складова в його діяльності превалює над науковою. Це недопустимо. Історична пам'ять має формуватися переважно на науковій основі. Ідеологія ж, в тому числі і найпривабливіша або популярна, не може бути науковою по визначенню, оскільки завжди висловлює приватний інтерес і має сьогохвилинне значення [Афанасьєв, 2017].

Символ завжди має в своєму складі явний або прихований нарратив, причому ідеологічний символ завжди відсилає до метанаративу. Якщо знак або ім'я, як, наприклад, назва вулиці, має на увазі переважно лише опис, зокрема, історичний, то перетворюючись в символ, вони набувають нарративну складову, причому як правило не одну. Різні інтерпретації виявляють такі нарративи. Радянські символи в назві вулиць відсилали до нарративів біографічного порядку відповідного радянського героя або революціонера, до більш загального нарративу (гранднарративу), що пояснює їхнє місце в радянській історії, і обов'язково до метанаративу, який виявляв всесвітньо-історичну роль Радянського Союзу, керівну роль комуністичної партії, всепермагаючу силу марксистсько-ленінського вчення. Звісно, можливі й соціально-історичні, культурно-історичні нарративи, але їх структура, будучи оповідною не веде до метанаративної мети. Тому такі нарративи містять більше описових конструкцій, ніж пояснювальних. А нарративної форми там дотримуються заради інтересу, інтриги, сюжетності, стислості тощо, як, наприклад, в поясненнях гідів, або в міських міфах і легендах. На відміну від них, ідеологічний символ спочатку зорієнтований на якусь, наперед задану ціль, очищаючись від усього, що не має до неї відношення. Ім'я маршала Говорова нічого не говорило про

його роль в історії Одеси, зате вкупі з меморіальними і ритуальними складовими послідовно вело до надцилі: торжества радянського ладу і єдино вірної комуністичної ідеології, які забезпечили перемогу у війні, комуністичного майбутнього людства і іншим складовим даного символу. Зрозуміло, ніхто навіть не цікавився, чому Говоров носив прізвисько Аптекарь, або що він робив в царській армії, або чому в молодості успішно служив офіцером в Білій армії, піднімаючись по службових сходах і воюючи проти радянської влади. Все це з огляду на метанаратив не тільки не мало значення, але й приховувалось.

Як висновок відзначимо, що в міській символіці доцільно розрізнити культурно-історичний і ідеологічний різновиди. В ідеологічній символіці визначальне значення має явний або прихований метанаратив, який однозначно задає відповідне прочитання міського тексту, але неоднозначні реакції на нього.

Список літератури

1. Афанасьєв О.І., Василенко І.Л. Історична пам'ять: наука та ідеологія. *Філософія та гуманізм. Наукове видання*. Вип. 6. Одеса: ОНПУ, 2017. С.12-22
2. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
3. Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. *Избранные статьи: В 3 т.* Таллин: Александра, 1992. Т. 2. 478 с.
4. Пахомов В.М. Реформа орфографии 1917-1918. URL: http://gramota.ru/class/istiny/istiny_5_orfo1917/ (дата звернення: 15.10.2019).
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва: Прогресс, 1993. 656 с.
6. Серто М. де. Изобретение повседневности. Искусство делать. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.
7. Степанова А. «Закат Европы» Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х гг. Поэтология фаустовской культуры. Монография. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. 496 с.
8. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. Москва: Прогресс-Культура, 1995. 623 с.
9. Шкловский В. Сентиментальное путешествие. URL: <https://iknigi.net/avtor-viktor-shklovskiy/21425-sentimentalnoe-puteshestvie-viktor-shklovskiy/read/page-10.html> (дата звернення: 15.10.2019).

Oleksandr Afanasiev, Iryna Vasylenko

URBAN TEXT: SYMBOLIC AND NARRATIVE

Abstract. The urban text includes a huge number of characters, their interpretation sets one or another reading of the urban text through the appropriate narratives. Urban symbolism is intended to streamline urban life, but it itself is devoid of order, it is intertwined with historical, cultural, ideological, political, aesthetic, and just random names. Many of them cause ambiguous associations, contradictory emotional reactions.

The name of the city object has a utilitarian meaning: orientation in the urban space. As such, all names in city have a neutral value-emotional tinge. But in city are also symbols when they are given the appropriate cultural, historical, and especially political, ideological meaning. In this case, some narrative is constructed, implying the corresponding metanarrative. Pure referential characters do not exist.

It is useful to distinguish between cultural, historical and political ideological symbols. For example, Grecheskaya Street in Odessa will be a typical example of a cultural and historical city symbol. And she, under the name of Karl Liebknecht, will be an example of an ideological symbol. Both those and other symbols have a certain history, but the first are connected with the socio-cultural characteristics of the area, and the second with political considerations.

Political and ideological symbols can be an important attribute of urban symbols, since they have a considerable educational, patriotic, and sometimes even cultural significance. The question is what is the metanarrative ideology behind these symbols. But there is another equally important question: how are the ideological symbols connected with the cultural and historical features of the city. If there is no such connection, the ideological symbol loses its cultural meaning and looks alien, non-systemic, illogical, falls out of the semantic integrity, from the urban text.

Key words: urban study, urban text, cultural and historical symbol, ideological symbol, narrative, metanarrative.

References

1. Afanas'ev O.I., Vasilenko I.L. (2017) Istorichna pamjat: nauka ta ideologija [Historical memory: science and ideology]. *Filosofija ta gumanizm. Naukove vidannja*. Vip. 6. Odesa: ONPU. P.12-22.
2. Vermenich Ja. V. (2011) Istorichna urbanistika v Ukraïni: teorija mistoznavstva i metodika litchislennja [historical urban study in Ukraine: the theory of scientific knowledge and methods of analysis]. Kiev: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. 306 p.
3. Lotman Ju. M. (1992) Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda [The Symbolism of St. Petersburg and the Problems of City Semiotics]. *Izbrannye stati: V 3 t.* Tallin: Aleksandra, T. 2. 478 p.
4. Pahomov V.M. Reforma orfografii 1917-1918 [Spelling Reform 1917-1918.]. URL: http://gramota.ru/class/istiny/istiny_5_orfo1917/ (Last accessed: 15.10.2019)
5. Sepir Je. (1993) Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kulturologii [Selected Works on Linguistics and Cultural Studies]. Moscow: Progress, 656 p.
6. Serto M. de. (2013) Izobrenenie povsednevnosti. Iskusstvo delat' [The invention of everyday life. Art to do]. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 330 p.
7. Stepanova A. (2015) «Zakat Evropy» Osvalda Shpenglera i literaturnyj process 1920–1930-h gg. Pojetologija faustovskoj kultury (monografija) [«The Decline of Europe» by Oswald Spengler and the literary process of the 1920–1930 je. Poetology of Faustian culture (monograph)]. Sankt-Peterburg: Aleteja, 496 p.
8. Toporov V. N. (1995) Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovanija v oblasti mifopojeticheskogo: Izbrannoe [Myth. Ritual. Symbol. Image: Research in the field of mythopoetic: Favorites]. Moscow: Progress-Kultura, 623 p.

9. Shklovskij V. Sentimentalnoe puteshestvie [Sentimental Journey]. URL: <https://iknigi.net/avtor-viktor-shklovskiy/21425-sentimentalnoe-puteshestvie-viktor-shklovskiy/read/page-10.html> (Last accessed: 15.10.2019)

Стаття надійшла до редакції 20.12.2019